

LITERATŪRA SPAUDOS DRAUDIMO LAIKAIS

Spaudos draudimo metu (1864—1904; žr. LE XXVIII 334—337; be to, LE XV 331—332) lietuvių tauta išgyveno procesą kaip vanduo uždareme, bet kaitinamame katile. Nuo kaitinimo auganti jėga buvo per silpna, kad susprogdintų katilo šonus, bet pakankama, kad veržtųsi pro įmanomus plyšius. Tenka pirmiausia sužymėti to proceso visuomenines idėjas ir apraiškas, kurios kaitino visuomenę, kildino to meto literatūrinius faktus, rado juose atgarsio ir turėjo grįžtamos veikmės pačiai visuomenei.

1. Idėjos ir sąjūdžiai

a. Reakcijos metas (1864—1883). Spaudos draudimu, kunigų deportavimu, bažnyčių ir kryžių statymo bei remontavimo suvaržymu; iš kitos pusės — baudžiosios naikinimo technika, Lietuvos valstiečiams palankesne nei Rusijos, Marijampolės gimnazijos įsteigimu su stipendijomis Maskvos bei Petrapilio universitetuose studijuoti; dar iš kitos — rusų kolonistų gabenimu į Lietuvą, rusų raidyno (graždankos) įvedimu lietuvių spaudai, cerkvių pagausinta statyba ir kitomis

administracinėmis priemonėmis Rusijos valdžia siekė — atitraukti lietuvius valstiečius nuo lenkų bei katalikybės ir priartinti prie rusų bei stačiatikybės.

Lietuviai, nesipriešindami dauguma tolimui nuo lenkų, griežtai pasipriešino rusinimui bei stačiatikinimui, tame pasipriešinimo procese vis aiškiau ir konkrečiau susirasdami trečią kelią — lietuvišką, nepriklausomą lenkų ir nepriklausomą rusų.

Pasipriešinimui pradžią davė vysk. M. Valančius, spausdindamas knygeles Prūsuoje ir organizuodamas pirmuosius knygnešius, o savo šešiose brošiūrose (1867—69) duodamas antirusišką, antistačiatikišką pasipriešinimo programą. „Lietuviai, žinokite, kol bus maskoliai mūsų krašte, tol nesiliaus katalikus persekioję“. Siūlė konstruktyviai: neleiskite vaikų į valdžios mokyklas, steigkite slaptas mokyklas, neskaitykite graždankos, skaitykite Prūsuoje leidžiamuosius raštus, nedraugaukite su stačiatikiais, persekiojami kentėkite, bet nesiduokite stačiatikinami ir rusinami, saugokitės išdavikų, susispieskite apie savo kunigus, o jeigu pasitaikytų parsidavėlis kunigas, „bėkite šalin... nebeikite pas jį išpažinties ir saugokitės kaip vilko, avikailiu apsimovusio“. Kuni-gams: „pasenęs ir greitai turėdamas išduoti Dievui apyskaitą iš savo ganytojavimo... pakeliu balsą į jus, kunigai, mano draugai, kovotojai, žadindamas jūsų uolumą, kviesdamas jus stovėti sargyboje. Nepriimkit jokių raštų, nesutinkančių su katalikų bažnyčios mokslu, ir neskelbkite jų iš sakyklos... Jokia baimė, jokie grasinimai, kankinimai, ištrėmimas, pagaliau net pati mirtis tenenugąsdina jūsų“. Net savo testamentinėje gromatoj: „Kentėkite visa, ką daleis Viešpats: nerūgokite ir žinokite, jogei sulauksite gadynės, kurioje praslinks persekiojimai, ir vėl su džiaugsmu giedosite bažnyčioje žemaitiškai ir lietuviškai šventas giesmes“.

Pasipriešinimo idėja didžiausios atramos rado liaudyje,

valstiečiuose, kurie atmetė graždanką, organizavo „ratelio“ mokyklas ir buvo atviri knygai lotyniškoms raidėms, pradžioje labiausiai maldaknygei. Nuo 1864 iki 1883 valdinėmis rusų raidėmis buvo išleistos 37 knygos, draudžiamųjų lotyniškoms raidėms 484. Draudžiamų raštų gamintojai daugumas buvo kunigai; jų prekyje vysk. M. Valančius — kaip ir prieš sukilimą.

Daugumai einant pasipriešinimo ir nelegalios spaudos keliu, atskiri veikėjai mėgino legaliu būdu spausdinti knygas. Laurynas Ivinskis — metskaitlius-kalendorius 1878 metams, Jonas Juška, padedamas prof. J. Baudoin de Courtenay, išleido brolio kun. A. Juškos liaudies dainų rinkinius (1878, 1880—82), Petrapilio Mokslų akademija — *Donelaičio Metus* 1865. Petras Vileišis galėjo 1877 išspausdinti savo parašytas liaudžiai skirtas knygeles (*Jonas ir Aniuta, Jurgis Stefanonas, Pas mus ir kitur*).

Tie viešai išleisti raštai demonstravo lietuvių kūrybinį pajėgumą, kėlė tautinę savijautą šviesuomenėje, skatino kitus liaudies kūrybą rinkti ar patiems kurti. Tai buvo padrašinimas reakcijos metuose. Bet tai buvo tik atskirų negausių dinaminės prigimties asmenų darbai. Su nauju dešimtmečiu jų partizaninė veikla išvirs jau sąjūdžiu.

b. Patriotinis sąjūdis (1883—89). Per politinės reakcijos dešimtmetį išaugo nauja lietuvių šviesuomenės karta. Išaugo iš valstiečių luomo, kuriam valdžios socialinės ir švietimo reformos buvo sudarę minėtas palankias sąlygas išleisti vaikus į mokslą. Tos sąlygos pastūmėjo lietuvių studentus į Maskvos ir Petrapilio universitetus daugiau, į Varšuvos mažiau. Tačiau sąlygos nedavė to, ko valdžia siekė — neįkvėpė ištikimybės caro valdžiai ir Rusijos monarchijai. Akademinė atmosfera Maskvoje ir Petrapilyje buvo prisiskūsi iš Vakarų atėjusių idėjų, nepalankių caro režimui. Europinės tautinio savitumo idėjos rado atgarsio ir tarp lietuvių

studentų. Dar prieš 1880 Maskvoje ir Petrapilyje, kiek vėliau Varšuvoje, jie pradėjo organizuotis. Tuo pačiu metu brendo lietuviškas patriotizmas ir organizavosi slaptos kuopelės kunigų seminarijose — Seinuose, Kaune, vėliau Petrapilio dvasinėje akademijoje.

Šiame laikotarpyje nauja buvo ne tik tai, kad patriotinė idėja susilaukė sąjūdžio, bet ir tai, kad sąjūdžiui duoti toną ėmėsi daugiau pasauliečiai. Būdinga ir tai, kad sąjūdžiui naujų idėjų davė lietuviai emigracijoje (Basanavičius Bulgarijoje; Šliūpas, Kėkštas, Žilius, Burba Amerikoje). Sąjūdžio tribūna buvo *Aušros* laikraštis (1883—86), kurioje sąjūdžio kryptį labiausiai formulavo Jonas Basanavičius. Jo tikslas — gaivinti lietuvių tautinę sąmonę. Priemonės — lietuvių herojinės praeities, iš jos paveldėtos kalbos, papročių, kūrybos pažinimas, branginimas ir išsaugojimas nuo sunykimo. Taktika — galimai mažiau liesti kitas tautas, jei tik jos neišvengiamai neliečia lietuvių, vengti aštresnio pasisakymo prieš Rusijos valdžią, vengti pasisakymų prieš religiją.

Tokioje platformoje galėjo geriausiai būti realizuota lietuvių vienybė. Tačiau neilgam. Joje sekėsi išsilaikyti, kol redaktorius buvo Basanavičius. Tačiau jis redagavo tik 4 numerius. Nuo 1883 nr. 5 ištisus metus redagavo Jonas Šliūpas, sustiprindamas ūkinių klausimų svarstymą su „menku socializmo kvapu“ (anot Basanavičiaus), įnešdamas poleminių tonų. Slystelėjimas nuo pirmąsios platformos jau antrais metais suskaldė lietuvių negausią šviesuomenę. Daugumas kunigų pradėjo laikytis rezervuotai, o dinamiškasis Silvestras Gimžauskas atskira knygele *Priešaušriu* ėmėsi polemizuoti su *Aušra*. Dalis pasauliečių iš Maskvos pareiškė taip pat nepasitenkinimo *Aušros* kryptimi. Nuo 1884 nr. 6 perėmė redaguoti Martynas Jankus, Jurgis Mikšas, Mačys Kėkštas, Juozas Andziulaitis, bet *Aušra* nestengė atgauti bendro pasitikėjimo. J. Mikšo spaustuvės bankrotas 1886

tebuvo išviršinė priežastis *Aušrai* sustoti. Antano Kriščiukaičio ir kun. Antano Vytauto pastangos atstatyti patriotinio sąjūdžio vienybę *Šviesoje* (1887—90) nebuvo sėkmingos, nes stiprėjo jėgos, kurios patriotinį sąjūdį kristalizavo jau srovėmis.

Šis trumpas *Aušros-Šviesos* laikotarpis turėjo betgi didelės organizuojamosios reikšmės: sutelkė per 70 autorių; juos surišo su skaitytojais; nors skaitytojai dar nebuvo gausūs, bet jie jau buvo užuomazga prasidedančiai visuomenei, kurioje ryškėjo ir stiprėjo vienas jungiantis bruožas — patriotinė sąmonė. Tai buvo jau atrama, stengiantis paveikti visą tautą.

c. Visuomeninė kristalizacija (1889—1904). *Aušros* sąjūdyje negalėjo sutilpti lietuviai patriotai ne dėl skirtingo nusistatymo tautiniais klausimais — rusifikacijos, polonizacijos, germanizacijos. Pirmiausia ir labiausiai jie išsiskyrė ties pasaulėžiūriniu klausimu: su religija, be religijos ar prieš religiją?

Naujoji šviesuomenės karta kristalizavosi universitetų idėjinėje atmosferoje, kurioje buvo populiarūs nusistatymai: už laisvę, prieš asmens ir visuomenės pavergimą; už demokratiją, prieš monarchiją, taigi ir prieš carą — politinėje srityje; už socializmą, prieš kapitalizmą; už darbo žmonių klasę, prieš dvarininkus bei kapitalistus — socialinėje srityje; už liberalizmą, prieš dogmas; už individualizmą, prieš bažnyčios autoritetą; mažuma dar už materializmą bei ateizmą, prieš idealizmą bei religiją — filosofinėje, religinėje srityje. Persvėrė dar rusams būdingi revoliuciniai, esamosios santvarkos neigimo nusiteikimai. Varšuvoje, priešingai, stipriau reiškėsi pozityvių ir konstruktyvių kelių ieškojimas. Pagal pozityvizmo doktriną lenkiškieji pozityvistai stipriau pabrėžė reikalą kelti kultūrinę, ūkinę, moralinę tautos padėtį esamose politinėse sąlygose, nelaukiant, iki jos bus pakeistos.

Lietuviai, kurie buvo Maskvoje ar Petrapilyje, dauguma prisiėmė religinį liberalizmą, bažnytinių dogmų ir autoriteto atmetimą. Praktiškai tai virto atsisakymu nuo tradicinės religinės praktikos, pasisakymais prieš kunigų autoritetą. Tik maža dalis lietuvių prisiėmė filosofinį materializmą ir virto ateizmo skelbėjais.

Nauja šviesuomenė jautėsi vadai be armijos, be visuomenės; natūralu, kad jie pirmieji ir ieškojo būdų laimėti tą lietuvišką armiją, kuri lig šiol buvo išimtinai kunigų įtakoje. Priemonės vėl buvo spauda: *Varpas* 1889 skirtas intelektualams, *Ūkininkas* 1890 — valstiečiams. Jiems atsakymas buvo *Apžvalga* 1889, nuo 1896 *Tėvynės sargas* — daugiau valstiečiams, 1900 *Žinyčia*, *Dirva-Žinynas* ir kt. — intelektualams. Tai buvo dvejopų srovių išraiška. Abiejų veikėjai buvo ir patriotai ir demokratai, bet skyrėsi nusistatymu dėl religijos, kiekvieno nusistatymu masę turėti savo įtakoje. Išsiskyrimas dėl religijos ilgiems laikams bus esminis taškas, ties kuriuo šviesuomenė dalijosi srovėmis pačioje Lietuvoje ir emigracijoje Amerikoje.

Antra kryptim kristalizavosi besikurianti lietuvių visuomenė ties klausimu: kuri veikimo sritis aktualiausia — moralinė, kultūrinė, ūkinė ar politinė; ar siekti pažangos evoliuciniu būdu esamoje politinėje santvarkoje, ar siekti tos pažangos santvarkos griovimu, revoliucija? Politinę sritį ir revoliucinį veikimo kelią pasirinko socialdemokratai, dėl to anksčiausiai ir susiformavo į Lietuvos socialdemokratų partiją 1896. Jie stengėsi paimti savo įtakon tik pradėjusios Vilniuje ir Kaune organizuotis pramonės darbininkus ir žemės ūkio proletariatą, ugdydami juose revoliucinę sąmonę. Buvo natūralu, kad Varšuvoje brandinę savo pozityvistinę programą varpininkai paskiau nukreiptų dėmesį į politinę sritį ir susiformuotų į Lietuvos demokratų partiją tik 1903. Pavėlavimo priežastis atrodo ta, kad jie pagal savo

programą daugiau dėmesio kreipė į ūkinius, kultūrinius reikalus, kurdami šios rūšies pažangą, mažiau į politinius. Tokios pat rūšies veiklą plačiausiai vykdė ir kunigų organizuotoji spauda, keldama liaudies moralę, blaivinimą, švietimą, kurstydama pasipriešinimą režimo pasikėsinimams į religiją, mažiausia dėmesio skirdama aktyviai politinei veiklai. Tai buvo ta pati kryptis, kurią šioje kartoje anksčiausiai buvo pradėjęs Petras Vileišis savo knygelėmis ir kuri buvo atremta į ankstesnes Valančiaus tradicijas.

Tas dvi kryptis, politinį revoliucingumą ir kultūrinį evoliucingumą, Lietuvoje rado 1905 revoliucija. Tai buvo metas patogesnis pasireikšti pirmajam elementui. Tada ir kunigai organizavo formaliai krikščionių demokratų srovę, nes reikėjo pasireikšti Vilniaus seime, o savo programos metmenis paskelbė tik 1907. Po revoliucinio sumišimo, įsigalėjus reakcijai, politiniai veikėjai buvo suimti ar pabėgo, ir didysis darbas su mase perėjo vėl tiems, kurie organizavo skaityklas, steigė vartotojų bendroves, arbatines, mokytojų kursus, mokyklas. Taip bendradarbiavo revoliucinis politinis su revoliuciniu kultūriniu elementu.

2. Raštai ir raštininkai

Reakcijos metai sustabdė lietuvių literatūrą, stipriau pradėjusią reikštis prieš sukilimą. Po sukilimo vieni rašytojai buvo priversti nutilti (A. Baranauskas, K. Aleknavičius, J. Želvavičius); A. Akelaitis emigravo. Kiti buvo ištremti, tačiau dalis jų ištėrmime rašė ir laiškais siuntė į Lietuvą (kunigai A. Jasevičius, J. Dovydaitis, P. Rimavičius, matininkas J. Anusavičius). Reikšdami gimtojo krašto pasiilgimą, teigiamai vaizduodami sukilėlių heroiką, vaizduodami Lietuvos idilę iš prisiminimų, jie davė pradžią tremtinių literatūrai, pratęsdami Kipro Nezabitauskio-Zabičio emigrantinę po 1831

sukilimo literatūrą. Lietuvoje išliko Antanas Vienažindys, kurio dainos ir toliau plito liaudyje ir tik 1894 išėjo atskiru rinkiniu. Jo dainose šiuo metu stiprėjo eleginis tonas ir politinis motyvas ryšium su rusų persekiojimais po nepavykusio sukilimo. M. Valančius plėtė didaktinio pasakojimo tradicijas (*Paaugusių žmonių knygelė*, 1865, *Palangos Juzė*, 1869, *Antano tretininko pasakojimas*, 1872), skatindamas laikytis savo papročių, kratytis kitataučių išnaudojimų, ugdyti asmeninį tvirtumą, savarankiškumą, moralę. Valančiaus didaktinei sugestijai išlaikyti liaudies kūrybos pavyzdžius uoliausiai talkino kun. Antanas Juška, kurio dainų rinkiniai buvo išspausdinti Kazanėje.

Po M. Valančiaus mirties 1875 tarp naujų šio meto rašytojų energingiausiai pasireiškė kun. Silvestras Gimžauskas (1844—97). Poezijos rinkinėliuose (*Ant naujų metų Lietuvai dovanėlė*, 1879 ir *Lietuvos bičiulis*, 1881) prašneko su dideliu pagarbinimu Lietuvos gamtai, gimtajai kalbai, kunigaikščių laikų heroikai, pilių griuvėsių liudijimai. Tai pradžia tos ideologijos, kurią *Aušros* pasirodymas pavertė patriotiniu sąjūdžiu, dažnai vadinamu patriotiniu romantizmu.

Patriotinis sąjūdis davė naujų rašytojų, kurių daugumas mėgino pasireikšti poezija. *Aušros* poezijai būdingiausi yra Andrius Vištelis-Višteliauskas (1837—1916), Jurgis Sauerverinas (1831—1904), Juozapas Miliauskas-Miglovara (1845—1937). Čia rodėsi taip pat Juozas Andziulaitis-Kalnėnas (1864—1916), Petras Arminas-Trupinėlis (1853—1885), Augustinas Baranauskas-Špokas (1861—1923), Stanislovas Dagilis (1843—1915), Mečislovas Davainis-Silvestravičius (1849—1919), Aleksandras Fromas-Gužutis (1822—1900), Jonas Mačys-Kėkštas (1867—1902), Liudmila Malinauskaitė-Eglė (1864—1928), Simanas Norkus (1841—1913), Ksaveras Sakalauskas-Vanagėlis (1863—1938), Motiejus Slančiauskas (1850—1924), Tomas Žičkus (1844—1929). Čia pirmusyk

pasirodė Aleksandras Dambrauskas-Adomas Jakštas (1860—1938), Antanas Kriščiukaitis-Aišbė (1864—1933), Vincas Kudirka (1858—1899), Jonas Mačiulis-Maironis (1862—1932), kurie savo talentus išplėtojo vėliau.

Naujame ideologinės kristalizacijos laikotarpyje literatūra praturtėjo naujais rašytojais. *Varpe* ir *Ūkininke*, kurie buvo sutelkę apie 150 bendradarbių, pirmusyk parodė savo raštus Jonas Biliūnas (1879—1907), Liudvika Didžiulienė-Žmona (1856—1925), Jonas Gaidamavičius (1860—1912), Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis (1852—1916), Gabrielė Petkevičaitė-Bitė (1861—1943), Vincas Pietaris (1850—1902), Marija Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana (1877—1930),⁽¹⁾ Sofija Pšibiliauskienė-Lazdynų Pelėda (1867—1926), Pranas Vaičaitis (1876—1901), Julija Žymantienė-Žemaitė (1845—1921). *Apžvalgoje* ir *Tėvynės sarge* bei paskiau *Žinyčioje* ar *Dirvoje-Žinyne* kartojosi dalis tų pačių rašytojų, bet pasireiškė ir naujų — Aleksandras Burba (1854—1898), Kazimieras Pakalniškis-Dėdė Atanazas (1866—1933), Juozas Šnapštys-Margalis (1877—1921), Juozas Tumas-Vaižgantas (1869—1933), Jonas Žilius-Jonila (1870—1932).

Su naujais talentais augo nauji literatūriniai faktai, riedėdami iš didaktinės krypties į romantinę, iš romantinės į realistinę; reikšdamiesi stipriausiai poezijoje, silpniau beletristikoje, silpniausiai dramoje. Šitas laikotarpis taip pat davė pradžią literatūrinei kritikai, publicistikai, vertimams. Atskiruose žanruose rado atgarsio skirtingais būdais laikotarpio interesai ir idealai.

3. Poezija

a. Temų raida. Laikraščių publicistika nėra taip ryškiai ir sugestyviai išsakiusi tautinio atgimimo idealų bei nuotaikų kaip poezija. Ta ideologija pavadinama tautiniu romantizmu, kuriame skirtingos spalvos jausmu yra pergyvenama praeitis

ir dabartis. Praeitis, labiausiai politinės galybės laikai, Kęstučio-Vytauto epocha, pergyvenama su apoteoze. Su meile primama ir tai, kas iš anų laikų išliko mūsų laikams — milžinų kapai, pilių griuvėsiai, kalba, papročiai, pati Lietuvos gamta. Dabartis pergyvenama kaip apgailėtinas praeities kontrastas. Tačiau ir dabartyje su simpatija ir meile pergyvenamas tas luomas, kuris šiame laikotarpyje virto pagrindiniu tautos likimą lemiančiu veiksmu — liaudis, valstiečiai. Juose randamos įkūnytos sveiko natūralaus žmogaus dorybės, kurios žymėjo ir senosios praeities lietuvius. Liaudis, valstietis, Lietuvos žmogus apskritai yra apgailimas ne dėl savo išvidinio sunykimo, bet dėl jam primestos svetimos priešpaudos ir svetimos įtakos. Šio laiko nuotaikoms būdinga ir tai, kad praeities bei dabarties sukontrastavimas reiškia ne resignaciją, kuri silpnina valią ir sulauko nuo veikimo, bet priešingai — dabartinio skurdumo vaizdai turi konstruktyvinės veikmės ateičiai: žadina valingus pasiryžimus „prikelti Lietuvą mūsų“.

Tautinei sąmonei gaivinti poezijoje vartojama įvairiais variantais ta pati programa: išlaikyti kalbą, papročius, meilę praeičiai, meilę Lietuvos žmogui, Lietuvos žemei, išlaikyti tarp lietuvių vienybę, žengti mokslo, kultūros, ūkinės gerovės kėlimo keliu. Tai pozityvi kuriamoji programa, kuriai atstovavo Aušros sąjūdis ir kuri atskirais motyvais įvairavo poezijoje.

Naujas žingsnis tematikoje — dabarties realistinis vertinimas, kada įžvelgiama, jog lietuvio suskurdimo priežastis ne išorinė, ne svetimi žmonės, bet išvidinė — pačių lietuvių moralinis sugedimas, klaidingos pažiūros, tarpusavio nesugyvenimas ir t.t. (Maironis, P. Vaičaitis, V. Kudirka, Kėkštas).

Gretimai su patriotine poezijaėjo religinė, pratęsdama A. Baranausko, A. Strazdo, A. Vienažindžio tradicijas

(Maironis, Jakštas, Margalis). O individualiniai motyvai ėmė stiprėti kiek paskiau. Asmens likimas, asmens santykis su gamta, su gyvenimu stiprėjo (Maironis, Vaičaitis, Kėkštas) į laikotarpio pabaigą, kad visu gaivalingumu išsiliėtų ir per svertų visuomeninę poeziją, jau spaudą atgavus.

b. Formos. Laikotarpio poezijai būdingas jausminis pergyvenimas — supatetintas, eleginis ar apoteozinis. Jį labiausiai įpilietino Maironis ir paliko dominuoti lietuvių poezijoje ilgiems laikams kaip būdingą lietuvių daugumos santykiavimą su gyvenimu. Silpnėsnis buvo intelektualinis santykiavimas, davęs protinę poeziją (V. Kudirka, A. Jakštas).

Dominuojanti eilėraščio forma buvo elegija (Maironis, Vaičaitis); antroji eilė satyra (Vaičaitis, Jakštas), literatūrinė parodija (Jakštas, Kėkštas). Šalia lyrinio eilėraščio gausiai augo epinė pasakėčia (Arminas, Kudirka, Dagilis), nes turėjo praeityje gausias tradicijas (Donelaitis, Stanevičius, Tatarė). Negausiai, bet augo istorinės dainos (Vaičaitis), kurios pratęsė Valiūno tradicijas. Augo baladės (Maironis, Margalis), epinės idilės (Jonila). Augo ir didysis eiliuotas pasakojimas — lyrinė poema (Maironis), atsiremiant į Barausko eiliuotus pasakojimus.

Eiliavimas vyravo klasikinis. Jį papildė tautosakinis laisvas eiliavimas. Eiliavimo technikoje naujas žingsnis buvo — perėjimas iš skiemeninės eilėdaros į toninę, kurią Maironis įpilietino į lietuvių poeziją jau visiems laikams.

c. Palikimas. Aušros sąjūdžio poetų daugumas teturi praeinamos reikšmės kaip savo epochos liudininkai. Kai kurie, nors ir nedidelio talento, bet savo vienu kitu eilėraščiu paliko gyvi ir kituose tautos gyvenimo laikotarpiuose: Vištelis („Op, op, kas ten, Nemunėli“), Sauerveinas („Lietuviais esame mes gimę“), Sakalauskas („Kur banguoja Nemunėlis“). Gausėnis palikimas Kudirkos, Vaičiūno, Jakšto.

to, Jonilos. Gausiausias ir aukščiausiai už visus savo laiko poetus iškilęs ir laikotarpiui dominavęs yra Maironis. Jo poezijos visuomeninė reikšmė, estetinė vertė ir įtaka ateičiai buvo pati didžiausia. Maironis sukūrė savo literatūrinę mokyklą, kurios pagrindinės žymės yra šios: idealistinis gyvenimo supratimas; supatetintas jausminis jo pergyvenimas; pergyvenimo išraiškos aiškumas, logika; pasisakymas tradicine klasikine technika, pasisakymas tiesioginiais vaizdais bei terminais, imtais iš aplinkinės gamtos bei liaudies žmonių kalbos.

4. Pasakojimai

a. Laiko problemos. Pasakojimai pradėjo rodytis paskiau už poeziją laikraščiuose. Su *Varpu* bei *Ūkininku*, *Apžvalga* bei *Tėvynės sargu* iškilo eilė pasakotojų: Antanas Kriščiukaitis, Vincas Pietaris, Vincas Kudirka, Kazimieras Pakalniškis. Pradėjo, bet tik paskiau pilnai pasireiškė moterys pasakotojos: Gabrielė Petkevičaitė, Julija Žymantienė, Marija Pečkauskaitė, Sofija Pšibiliauskienė, taip pat Juozas Tumas, Jonas Biliūnas.

Patriotinio sąjūdžio rūpimus klausimus labiausiai išreiškė Pietario *Algimantas*: ankstyvasis istorijos fonas, lietuvių santykiai su rusais. Čia autorius turėjo progą kurti dvejopos spalvos personažus — idealizuotus lietuvius, jų šeimos santykius, valdinių santykius su valdovais, senosios religijos atstovus, iš kitos pusės rodyti neigiamus rusus ir stačiatikius bei išgamas lietuvius. Kaip Maironio poezija, taip Pietario pasakojimas buvo patriotinė proklamacija gerąja prasme — reiškianti šviesų tikėjimą Lietuvos atgimimu. Lietuvos praeities idealistinius paveikslus rodė ir Šatrijos Ragana (*Istorijos pasakos*).

Akcija prieš rusų administraciją dabartyje buvo V. Kudirkos ir K. Pakalniškio satyros, taip pat Vaižganto alego-

rijos (*Dėdė lapę nušovė*). Kova prieš režimo atstovus pasakojimuose buvo aštresnė ir stipresnė nei poezijoje. Tačiau pasakojimams svetimos revoliucinės nuotaikos. Priešingai, Lazdynų Pelėda į 1905 revoliuciją pažiūrėjo neigiamai, tematydamą joje tik beprasmišką žmonių laimės naikinimą. Net ir Biliūno *Liūdnoje pasakoje* 1863 sukilimas rodomas su giliu pasiilgimu laisvės ir žemės idealas, kurio revoliucija betgi siekė ir nepasiekė, palikdama geriausiems žmonėms tik sunaikinimą.

Laikotarpio pasakojimai daugiausia dėmesio telkė į kaimo gyvenimą. Į jį žvelgė iš įvairių pusių. Dažniausia temų grupė — tautinės sąmonės kilimas: vaikų leidimas į mokslus, viltis juos būsiant kunigus, konfliktas tarp tėvų ir vaikų, kai vaikai tėvų idealą „išdavė“ (Petkevičaitė, Žemaitė, Pakalniškis, Pietaris), naujosios šviesuomenės nusigrįžimas nuo religijos ir nuo Lietuvos, mergaičių švietimo klausimas. Plačiausiai tai paliesta Pietario (*Keidošių Onutė*). Tai atvirkščia paralelė Maironio *Tarp skausmų į garbę*. Antras to paties proceso vaizdas, tik jau šviesus — Šatrijos Raganos (*Viktutė*), kur tautinis susipratimas apima abiejų luomų jaunąją kartą. Tai išraiška *Aušros-Šviesos* idealo neatstumti nuo patriotinio sąjūdžio nė bajorų luomo. Liaudyje kylančią jaunąją Lietuvą rodė Žemaitė (*Rudens vakaras*), o ypačiai Šatrijos Ragana (*Vincas Stonis*). Veržimasis į mokslą, per mokslą santykių gerėjimas šeimoje, ūkinės pažangos kilimas, prisirišimas prie gimtosios žemės ir savų žmonių — vis tai programa, kurios siekė ir pozityvistai ir katalikai ir kuri rado gyviausią atgarsį literatūroje.

Nauja tema yra kaimo etnografinis gyvenimas ir jame susidarę socialiniai ūkininkų, baudžiauninkų, valsčiaus administratorių, žydų tipai. Juos pradėjo A. Kriščiukaitis, V. Pietaris, K. Sakalauskas ir tęsė visos moterys rašytojos. Žemaitės pasakojimuose etnografijos ir tipų daugiausia: visų

metų darbai, šeimos sudarymas, kultūrinis lygis, santykiai su dvaru, šiek tiek su miestu. Pastaruoju klausimu jau parodomas ir klasikinis konfliktas — tarp kaimo ir dvaro, o konfliktas tarp darbininko ir fabrikanto daugiau liečiamas Lazdynų Pelėdos, ir taip pat pirmuose Biliūno pasakojimuose. Tačiau darbininkas ir fabrikas rodomas ne Lietuvoje, nes pramonė Lietuvoje nebuvo tokia, kad klasiniai fabrikanto ir darbininko konfliktai patrauktų visuotinę dėmesį.

Paskiausias motyvas — pastangos pažvelgti į kaimo žmones ne etnografiniu bei socialiniu atžvilgiu, bet humanistiniu, išryškinant žmogiškuosius pergyvenimus, kai tas žmogus siekia laimės, nori save išsakyti. Šituo keliu Lazdynų Pelėda atskleidė keliais personažais kaimo žmonių menininkų psichologiją. Dar stipresnis žingsnis J. Biliūno, kuris kad ir kaip aplinkos skriaudžiamame žmoguje surado ką nors kilnaus ir giedro, kas davė jam vidaus pasitenkinimo. Iš čia jau tik vienas žingsnis į naujo laikotarpio pastangas giliau atskleisti žmonių psichologiją.

b. Pasakojimo formos. Pasakojimo žanras buvo pradėtas trumpais vaizdeliais (Kriščiukaitis, Pietaris, Sakalauskas). Daugumas ir tenkinosi trumpaisiais pasakojimais. Didesnio masto apysakos tebuvo Pietario (*Keidošių Onutė, Algimantas*), Šatrijos Raganos (*Viktutė*). Pastaryjų rašytojų ilgesnio tūrio pasakojimai priklauso jau vėlesniam laikotarpiui.

Pasakojimo technikoje daugumas reiškėsi vaizduotojo talentu. Dėl to gausiai buvo rodomas gamtos, etnografinis žmonių ir daiktų pasaulis. Didžiausia vaizduotoja pasireiškė Žemaitė. Pasakotojo talentu, kuris sugeba pinti įvykių siūlą, talentingiausiai pasireiškė tas vienas V. Pietaris; jo *Algimantas* ir kitiems laikams paliko labiau dominąs pasakojimo intriga. Šalia Pietario didesniu sugebėjimu pasakoti buvo dar ir Lazdynų Pelėda.

Pasakojimo nuotaika monotoniškiausia Žemaitės — rūstus realistinis skurdumas, pragiedrulyš retas svečias. Petkevičaitės pasakojimuose kaitaliojas sentimentalumas su natūralizmu. Lazdynų Pelėdos pasakojimuose — sentimentalumas, natūralizmas, idilė. Pastarojo tono jos pasakojimai nuotaikingiausi. Šatrijos Raganos — idiliškas realizmas, Kriščiukaičio, Pietario humoras, ironija, Kudirkos, Pakalniškio sarkazmas, šaržas, Biliūno melancholinis lyrizmas. Visumoje — nuotaika ar gyvenimo priėmimas labai įvairus.

Žodžio turtingumas didžiausias Žemaitės. Žodžio taupumas vaizdai kurti — Kriščiukaičio, Biliūno. Didžiausias jautrumas žodžiui, kaip sudedamajai stiliaus daliai, — Šatrijos Raganos, Biliūno.

c. Palikimas. Beletristai laimingesni nei poetai. Jų kūriniai yra ne tik meninė savo laikotarpio išraiška, bet kai kurie turi išliekamosios vertės ir estetiniu atžvilgiu. Tarp tokių yra Aišbės kai kurie vaizdeliai, Žemaitės gamtovaizdžiai ir jos sukurti tipai, Lazdynų Pelėdos kaimo žmonių su meniniais palinkimais paveikslai, labiausiai Biliūno pasakojimai. Didesnio masto pasakojimai — labiausiai Pietario *Algimantas*, Šatrijos Raganos paskesni kūriniai.

Pietaris davė taip pat pradžią atsiminimų žanrui (*Iš mano atsiminimų*). Taip pat jis vienas pirmųjų, kurie ėmė stilizuoti ir liaudies pasakas (*Lapės gyvenimas ir mirtis*).

Tačiau pasakojimuose nėra vieno tokio, kuris dominuotų visą laikotarpį taip, kaip Maironis dominavo poeziją.

5. Drama

Dramos žanras plėtojosi paraleliai su pasakojimais. Jos atstovai nebuvo gausūs. Viena, drama dar neturėjo tradicijų. Antra, drama gali augti scenoje, o jos dar nebuvo. Tik 1895 buvo pirmasis lietuviško veikalo spektaklis Palangoje. Tik

nuo tada kilo ir lietuviškų veikalų scenai reikalas.

Dramos raidoje pirmiausia žymėtinas Aleksandras Fromas-Gužutis. Draminis jo talentas nedidelis, bet jo parašytų veikalų skaičius didelis — 10. Dramų turiniu ir nuotaika jis labiausiai atitiko aušrininkų dvasią — dramino tautosakinę, mitinę medžiagą (*Eglė, žalčių karalienė; Jūratė marių karalienė; Rūmai ežero dugne*). Tos rūšies dramos jis yra pirmatakas Krėvei, kuris paskiau tautosakinę medžiagą ne tik jungs į pjesės vaizdus, bet ir įkvėps jai gilios prasmės. Kita Gužučio dramų grupė — istorinės (*Gedimino sapnas, Kauno pilies išgriovimas, Vytauto verguvė Krėvoje, Vaidilutė arba Žemaičių krikštas*). Jose idealizuojama Lietuvos praeitis. Dėmesio verta, kad Gužutis vaizdavo ir netolimą praeitį — 1863 sukilimą (*Baisioji gadynė*). Tai įdomus epochos nuotaikų dokumentas, neturėjęs betgi visuomeninės reikšmės. Daugiau jos turėjo dvaro ir kaimo santykių drama *Ponas ir muzikai* (1894), kuri buvo gausiai vaidinama. Mėgino Gužutis ir komediją (*Gudri našlė*), tačiau įeiti su komedija į lietuvišką sceną pirmiausiai ir talentingiausiai pasisekė ne jam, o J. Vilkutaičiui-Keturakiui, kurio *Amerika pirtyje*(2) buvo 1895 Palangoje pradėtas lietuviškas teatras. Nuo tada ji nesitraukė iš scenos savo turiniu artima kaimo socialiniams santykiams (ūkininkas, siuvėjas, žydas, tarnaitė) ir mikliai logiškai plėtojamomis komiškomis situacijomis.

Tuo pačiu metu pasirodė Maironio drama-libretas *Kamė išganymas*. Ji buvo svarbi savo idėjomis socialiniam klausimui spręsti, nuotaikinga savo monologų poezija, bet ji nebuvo skirta to laiko scenai.

Scenos reikalavimą tenkindami, rašė dar Vaižgantas (*Nepadėjus nér ko kasti*), Žemaitė drauge su Petkevičaitė, Pietaris, tačiau dramos žanro žymesnė pažanga priklauso vėlesniam laikotarpiui.

6. Publicistika

Pirmieji laikraščiai įgalino pasireikšti publicistinius talentus. Tarp tų, kurie taikėsi į liaudies psichologiją, pirmasis buvo M. Valančius dar prieš Aušrą savo publicistinėse brošiūrose, mokėjęs pajusti, kas yra tikrieji liaudies idealai, mokėjęs juos pristatyti tiesiu, paprastu žodžiu, susimplifikuota dialektika, žadinančia aktyvumą, pagaunančia valią. Valančiaus tradicijas tęsė K. Pakalniškis. Jau Amerikoje masei taikė savo žodžius Jonas Šliūpas ir Aleksandras Burba kovoje pasaulėžiūros klausimu.

Skirtingo tipo buvo publicistai ir tie, kurie derinosi į išprususį skaitytoją, labiau inteligentinį. J. Basanavičiaus mokslinis, sukto sakinio stilius, kartais su patosu, su prasisiveržiančia jausminga apoteoze tegalėjo skaitytoją nuteikti, paskatinti į susimąstymą, mažiau į veikimą. Jam priešingas buvo A. Dambrausko publicistinis tipas, kurio žodis buvo skirtas taip pat labiau išprusintam skaitytojui, taip pat intelektualinis, tačiau skaitytoją jis labiau galėjo pagauti savo aštria logika, griežtais sprendimais. V. Kudirka tuo metu gausiausiai pasireiškė publicistikoje. Prieinamas intelektualui ir liaudžiai, rafinuotos formos — apeliuoja čia į skaitytojo intelektą, čia į jausmus ir vaizduotę. Apeliuoja įtikinimais, ironija, sarkazmu, lyrizmu. Vaižgantas jam artimesnis, nors mažiau šakotas. Artimesnis, apeliuodamas mažiau į intelektą, daugiau į vaizduotę ir jausmą, savitas originalumu, optimizmu ir entuziazmu, nuteikdamas kartais ir mistika.

Tai publicistikos svarbieji talentai, išaugę draudžiamoje spaudoje.

7. Kritika ir vertimai

Kritikos ir literatūros istorijos pasireiškė užuomazgos. Kritika jau mėgino vadovauti literatūrinio gyvenimo eigai.

Pirmuoju atsiliepimu apie literatūrą galima laikyti A. Vištelio susižavėjimą *Aušroje* Kraševskio *Vitolio rauda*. Susižavėjimas buvo ženklas patriotinio entuziazmo tuo, kas yra lietuviška. Savo patriotizmą reikšdami, aušrininkai ir puolėsi rašyti eiles.

Jau 1885 *Aušroje* J. Mačys-Kėkštas pasmerkė nevykusį eiliavimą ir jį išparodijavo. S. Dagilis atskubėjo *Aušroje* (1886) su patarimais: „Keli žodžiai apie poeziją abelnai, o ypačiai apie sudėjimą eilių“. Rimčiausiai eiliavimo technikos mokė V. Kudirka *Varpe* (1898) — „Tiesos eilėms rašyti“. Tai jau literatūros teorijos, poetikos, pradžia.

Stiprėjančius balsus prieš poeziją ir pasisakymus už pasakojimus griežčiausiai išreiškė S. Matulaitis tardamas: „Iš visų per 5 paskutinius metus išleistų poetinio turinio knygųčių vos tik viena, Petro Armino raštai, yra gera“; kitos, tarp kurių A. Jakšto *Dainų skrynelė*, Maironio *Tarp skausmų į garbę*, „priguli prie tokių, kurios nė kokio procento atnešti negali; yra tai kapitalas į purvus įmestas“ (*Varpas* 1895 Nr. 8), o paskiau dar griežčiau prieš poeziją: „nauda ne poezijoje, bet prozoje“ (*t.p.* 1896 Nr. 1). Tai buvo ne tik pasisakymas prieš poeziją prozos naudai, bet ir reikalavimas, kad literatūra būtų tų idėjų, kurios yra priimtinos marksizmui. Tai ideologinės kritikos srovė. Taip pat ideologija, tik jau patriotine ir katalikiška, buvo iš kitos pusės veikalai matuojami *Apžvalgoje*, *Tėvynės sarge*.

Kita literatūrinės kritikos kryptis buvo galima įžiūrėti V. Kudirkos vertimuose. Kritikuodamas Gužučio *Ponus ir muzikus*, Kudirka reikalavo, kad veikale charakteriai būtų gyvi ir gyvenimiški, kad akcija plėtotųsi logiškai. Tai jau formalinės-estetinės kritikos ženklai. Ją gilino toliau J. Biliūnas.

Didesnė pažanga vertimuose. Jų pastebima pirmiausia iš lenkų literatūros. Buvo verčiami lenkų romantikai, su Lietuva

susiję, iš Lietuvos kilę ar apie Lietuvą rašę. Daugiausia atgarsio rado Adomas Mickevičius. Jį vertė jau J. Anusevičius; toliau ėjo versdami net ir tuos pačius dalykus S. Dagilis, K. Bukaveckas, J. Žilius, P. Arminas, Gužutis, S. Norkus, A. Vištelis, Miglovara, Kudirka, Kėkštas, Maironis. Buvo verčiami taip pat L. Kondratavičius (Norkus, Arminas), J. Kraševskis (Vištelis), F. Bernatavičius (T. Žičkus), A. Asnykas, J. Slovackis (Kudirka). Tai ankstyvasis laikotarpis. Paskiau atėjo eilė lenkų realistinio laikotarpio rašytojams: B. Prūsas, E. Orzeszkowa (Ožėškienė), M. Konopnicka, M. Rodziewiczówna (Rodzevičiūtė), M. Baluckis, H. Sienkiewiczus, R. Dygasiński ir kt.

Rusų rašytojų pirmiausia susilaukė vertimų Krylovas, kurio pasakėčias vertė Arminas, Dagilis, Dovydaitis, Kudirka, Vanagėlis; Puškinas (Arminas, Vaičaitis), Lermontovas (Dagilis, Gužutis, Kėkštas). Paskiau atėjo Gogolis, Turgenevas, Saltykovas-Ščedrinas. Kai kurie vertė ir ukrainiečių rašytojus.

Paskiausiai ima versti iš Vakarų literatūros. Labiausiai buvo išpopuliarintas Schilleris, kurio *Vilių Telį* ir *Orleano mergelę* išvertė Kudirka; jis išvertė taip pat Byrono *Kainą*. Kudirka juos parinko, nes tais veikalais tarėsi prabilęs lietuviui kovoti už laisvę — krašto ir asmens laisvę. Truputis teko versti Kėkštui iš Goethės ir Heinės, J. Andziulaičiui iš Maupassanto. Šio laikotarpio vertimuose pirma vieta tenka Kudirkai.

Vertimai rodo, kokioje svetimoje literatūrinėje atmosferoje brendo lietuvių rašytojai. Rodo taip pat, kad lietuviai vertėsi pirmiausia tai, kas būtų artima lietuvių visuomeniniams siekimams — tautinei sąmonei ir laisvės kovos nusi-
teikimams žadinti.

Minint jau lietuvišką senesnių rašytojų atmosferą, kurioje augo šio laikotarpio rašytojų idėjos ir joms reikšti

formos, labiausiai pažymėtinos A. Baranausko, Daukanto, Valančiaus ir Donelaičio tradicijos.

Visuomenėje knyga ir laikraštis laisvai ėjo tik Vakaruose, daugiausia emigracijoje JAV, kur buvo leidžiama gausiai laikraščių. Ten atviriau bei aštriau vyko ir emigracijos kristalizacija ideologinėmis srovėmis. Iš užsienio ateinančiam laikraščiui sunkiau buvo sukelti Lietuvoje masinį judėjimą, tačiau jis vis tiek parengė pakankamus kadrus rašytojų, veikėjų, o taip pat ir būtiniausius visuomeninius branduolius tam laikui, kada ateis spaudos laisvė, revoliucinis judėjimas su naujais politiniais ir literatūriniais idealais.